

Владика Ігор (Ісіченко)

Досвід українського Середньовіччя в перспективі осягнення національної ідентичности

Доповідь на підсумковій викладацькій конференції
в Києво-Могилянській академії (29 січня 2007 р.)

Тисячі й тисячі гумористичних сюжетів розробляють один і той самий мотив: інопланетянин, селяк або провінціял намагається описати модерну цивілізацію за допомогою примітивного набору стереотипів, що склався в його власному життєвому досвіді. Так виникає бурлеск. Наш сміх викликає невідповідність між складністю описуваних культурних явищ і бідністю особистого досвіду персонажа. І ми зазвичай не замислюємося над тим, наскільки ординарним і загальним є цей на перший погляд кумедний рецептивний механізм. Кожен бо з нас як окрема особистість і всі ми гуртом як суспільна група, релігійна спільнота, нація пізнаємо світ, описуючи його мовою, сформованою нашим історичним досвідом. Минуле живе в нас не лише як спогад, а й як культуротворчий, і як рецептивний чинник, спільність котрого визначає нашу тотожність, упроваджує колективну свідомість у певні ментальні парадигми.

Пригадаймо, як радісно було в розмові чужою мовою раптом вловити забуте слово, що колись дуже давно траплялося у випадковому тексті. Якими щасливими почувалися ми в молодших класах, несподівано декламуючи вірш, здавалося б, безнадійно забутий і не повторений напередодні. І наскільки важко буває зосередитися в зрілому віці, коли ніяк не можеш пригадати, як звать товаришевих дітей або дружину, де поклав потрібний документ. Амнезія робить нас неповноправними й ставить під загрозу саму нашу присутність у житті спільноти. Трансфор-

мація людської особистості чи спільноти починається з коригування або втрати її спогадів про минуле, закінчиться ж може руйнацією її як цілості.

Стратегічною помилкою постсоветського політикуму, що взяв на себе місію очолювання нації з кінця 1980-х рр., була абсолютизація впливу на ментальність українців політичного чинника. І хоча було б не менш хибним применшувати роль власної держави для запобігання асиміляційним процесам, ховатися від досвіду попередніх п'ятнадцяти років принаймні легковажно. Попри здобуття державности, триває неухильне витіснення української мови та національної культури загалом не лише зі сфери масових комунікацій і з друкованої продукції, а й із масового побуту, з системи суспільних цінностей. Усупереч повторюваному один час рекламному гаслу, *українське так і не стало для нас найкращим*.

У Києві популярно зводити причину цього до низької свідомості, нібито властивої для нас, східних українців. Але давайте походимо вулицями спальних районів столиці або Вінниці, Житомира, Кіровограда, поспілкуємося зі львівськими бізнесменами, подивимося на газетні й книжні розкладки в Ужгороді чи Чернівцях. Маргіналізація української культури, витіснення її на периферію суспільного побуту стане очевидною повсюди. Чи не свідчить це про загальний брак національної свідомості? Однак коли ми послухаємо вболівальників на стадіонах під час гри «Шахтаря» або київського «Динамо» з росіянами або враження наших заробітчан, що повертаються з московських новобудов і згадують стосунки з місцевою міліцією та російським оточенням, менш за все ми зможемо запідозрити наших земляків у її відсутності. Отже, річ у якості нашої національної свідомості або радше в **глибині усвідомлення нами своєї національної ідентичности**.

Зважуся нагадати одну з найвідоміших евангельських притч. Посіяне зерно падає не лише на ріллю, на узбіччя дороги та в тернину, а й на кам'янистий ґрунт: *«Інше впало на ґрунт кам'янистий, де не було землі багато, і зараз же проросло, бо земля була неглибока. Як зійшло сонце, воно вигоріло, а що не мало коріння, усохло»* (Мт. 13:5-6). На жаль, серед наших славетних чорноземів в антропологічному вимірі переважає саме така кам'яниста земля. Можна нарікати на цю землю, можна без упину шукати зовнішні причини суспільних хвороб. Можна, зрештою, притрусити каміння, що визирає на поверхні ґрунту, тонесеньким шаром

чорнозему. Однак усе це анітрохи не вплине на загальний стан терену.

Глибина усвідомлення національної ідентичности формується історичною ретроспективою. Ясна річ, не лише нею, але обрії нашого погляду в минуле досить безпосередньо впливають на самоусвідомлення. Досвід державного життя та боротьби народу за свободу, галерея національних героїв, культурні скарби й інтенсивність духовного життя – все, що протягом сторіч визначало присутність народу в світовій цивілізації, вимагає упрямлення в нашій свідомості, аби правдиво й повно відчуті власне місце в спільноті, спробувати прочитати в мові історичних подій знаки Божого Провидіння.

Першими громадянами самостійної Української держави стали люди, виховані на ідеях *«Київської Русі як спільної колицки братніх східнослов'янських народів»*, *«возз'єднання України з Росією 1654 р.»*, народження української літератури в *«Енеїді»* Івана Котляревського, Тараса Шевченка як *«основоположника української літератури»* – в кращому разі, *«нової»*. Якись малесенькі відсотки дисидентів не змінювали загальної моделі. У межах цієї советської моделі створення незалежної держави поставало коли й не випадковістю, то сміливим суспільним експериментом. Характерна концепція харківського телеканалу *«Первая столица»*, створеного Костянтином Кеворкяном ще 1994 р. на основі програми телекомпанії *«Тоніс»* з 1992 р. Вона полягає в ототожненні української державности з УССР і відмові визнавати будь-які зв'язки сучасної України чи то з Гетьманщиною XVII–XVIII ст., чи, тим більше, з княжою державою IX–XIII ст. Це дало змогу Кеворкяну та його однодумцям проголосити саме Харків, а не Київ, Чигирин, Батурин або Глухів першою столицею України й тішити цим провінційне самолюбство.

Заперечити український характер гетьманської держави, звісно, було б складно. Тож лишається зводити Гетьманщину до такої собі бугафорської держави, *«укрАїни»*, околиці Польщі, що з 1654 р. перейшла під владу московського царя й розвивалася тим інтенсивніше, чим більше інтегрувалася в Росію. Та, на щастя, активні студії над українським літературним бароко Дмитра Чижевського і його наступників, низка опублікованих наприкінці XX ст. текстів, дискусії на першому й другому Міжнародних конгресах українців відкрили принаймні перед фахівцем неповторну своєрідність епохи Бароко та цілковиту незалежність нашого літературного життя від північно-східних сусі-

дів. Навряд чи знайдеться нині український інтелектуал, нездатний підтримати розмову про вітчизняне бароко. Хоча в мережі загальної освіти вивчення цієї епохи не вельми поглиблюється і в останні роки.

Княжа доба ж і досі лишається предметом для політичних спекуляцій, сприймаючись абсолютною більшістю українців крізь призму імперської інтерпретації. Спроби звільнитися від цього посередника з'являються і зникають залежно від політичної кон'юнктури. Дуже промовисто демонструє еволюцію рецептивних механізмів у засвоєнні старокиївської спадщини зміна зображень свв. Володимира Великого і Ярослава Мудрого на 1-та 2-гривневих банкнотах. Коли на перших банкнотах іконографічний тип обох персонажів базувався на українській сакральній традиції, то під час заміни дрібніших купюр замість цих зображень з'являються цілком нові, виконані мовою російської іконописної та графічної культури. Антропологічний тип обличчя, зачіски, бороди, вбрання київських князів щодня постають перед десятками мільйонів українців із їхніх гаманців, ніби воскресла погодинська гіпотеза про перенесення київської княжої традиції на землі Залісся, інтенсивно нав'язують їхній підсвідомості антинаукові концепції Михайла Погодіна та його послідовників.

Доречно пригадати, що перший серйозний український критик «погодінської гіпотези» був також і зачинателем вітчизняної медієвістики. Очоливши Київський університет 1834 р., Михайло Максимович водночас стає професором однієї з перших кафедр історії російської літератури та «вперше зробив предметом спеціального дослідження давню руську літературу» [1] як автор курсу «История древней русской словесности» (1839). Не перебільшуючи політичної далекоглядності й національної свідомості імпульсивного Михайла Максимовича, спробуймо поміркувати, чи без його оздоровчої присутності в університетському житті була б можливою поява в провінційному Київському університеті святого Володимира Кирило-Мефодіївського братства, Володимира Антоновича, а зрештою Михайла Грушевського? Звісно, маються на увазі не безпосередні впливи, а парадоксальне для університету, заснованого з метою русифікації «Південно-Західного краю», подолання комплексів національної меншовартості, відкриття в Середньовіччі історичного підґрунтя дещо декларативного, козакофільського українства епохи Романтизму, на якому зростатиме новочасне почуття

національної ідентичности. Попри те, що в його історико-літературному курсі та інших публікаціях із проблем київської літературної старовини немає жодних категоричних заяв і політичних висновків, присутність у моделі Михайла Максимовича вітчизняної середньовічної спадщини [2] відіграла в цьому процесі визначну роль.

Філологічні студії над українським середньовічним письменством, започатковані Михайлом Максимовичем у Київському і Яковом Головацьким у Львівському університетах, не змогли розвинутися належним чином у ХІХ ст. Поодинокі дослідники, територіально пов'язані з Україною, розчинялися в масиві русистики, методологічно узалежнюючись від офіційно декларованої концепції «триєдиного руського народу», спільною спадщиною котрого виглядала київська та галицько-волинська культурна традиція. Навіть частина галицьких істориків на противагу асиміляційному тискові польської культури та панівній присутності німецької бюрократії в цивілізаційному просторі Австро-Угорської імперії еволюціонує в бік москвофільської апологетики імперських теорій.

Позитивістська модель національного історико-літературного процесу закріпила фатальний для образу української культурної минувшини поділ на «давню» та «нову» літературу, акцентуючи на межовому значенні «Енеїди» Івана Котляревського. Визначальну роль у такій періодизації відіграли позалітературні чинники, пов'язані насамперед із розумінням «народности», властивим ліберальній інтелігенції другої половини ХІХ ст. Літературний текст усвідомлювався в цій парадигмі як головно соціально й національно змістовне повідомлення, риторична програма якого визначається суспільно-політичним нарративом. Такі різні дослідники, як о. Омелян Огоновський, проф. Микола Сумцов, Іван Франко були солідарні в критичному ставленні до творів, позбавлених явних рис заангажованости в національно-визвольній або соціальній боротьбі.

До того ж, українська гуманістика чи не до часів Вячеслава Липинського й Дмитра Донцова хибувала на войовничий секуляризм аж до неприхованого антиклерикалізму. Вочевидь, крім структуротворчого впливу Просвітительства та певних відгомонів модних лівих доктрин давалася взнаки елементарна реакція на клерикалізацію імперської ідеї в Росії, втілену у відомій трійді графа С. Уварова: «православ'я, самодержавство, народність». У кожному разі, виразна конфесійність етичної доктрини

українських книжників XI–XVIII ст. знебарвлювала в очах дослідників літературний процес цих епох в одну тьмяну масу «давнього письменства», де зливалися книжність середніх віків, загадкових XV–XVI ст. і Бароко. В літературі Середньовіччя часом виділялося й адаптувалося до суспільних рецептивних настанов саме ті тексти, які були для неї найменш характерні або й щодо автентичности яких були сумніви.

Розгортання діяльності Наукового товариства ім. Т. Шевченка, семінарій Володимира Перетца, нарешті, створення 1918 р. Української Академії наук, а в її структурі 1926 р. – Комісії давнього українського письменства, здавалося б, закладали підвалини до об'єктивної інтерпретації нашої літературної давнини. Тим більше, що на Заході в міжвоєнний період відбувалося принципове методологічне оновлення літературознавчої медієвістики, значною мірою позначене впливом Йоганна Гейзінги з його «Осінью Середньовіччя» (1919) та «Анналів», що видавалися з 1929 р. Марком Блоком і Люсьєном Февром. Однак крах визвольних змагань і послідовне викорінення окупантами історичного самоусвідомлення українців творили в нас зовсім іншу реальність. До того ж реальність, жорстко підпорядковану ідеологемі «базису й надбудови» та «двох культур у кожній національній культурі».

Драматичний, разом же з тим повчальний, досвід написання советського курсу історії української літератури дає чудовий матеріал для усвідомлення механізмів протидії окупаційного режиму інтегруванню середніх віків до моделі нашого національного письменства. Невдовзі після утворення Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка (1936) почалася праця над створенням п'ятитомної «Історії української літератури». План-проспект першого тому вийшов уже 1938 р., а до початку війни було подано до друку першу частину, поділену на два розділи: «Література Київської Русі» та «Давня українська література (до XVI ст.)». Однак після війни, 1947 р., вдалося видати лише сотню сигнальних примірників, цензура ж заборонила публікацію всього накладу. «Нарис історії української літератури», написаний в евакуації 1941–1944 рр. і виданий у Москві 1945 р. [3], був безжально розгромлений і засуджений спеціальною постановою ЦК КП(б)У від 24 липня 1946 р. «Про перекручення і помилки у висвітленні історії української літератури в *Нарисі історії української літератури*», яку студенти-філологи студіювали аж до падіння ССРСР. І врешті-решт у першому томі двотомної

«Історії української літератури» (1954) розділ про літературу княжої доби був просто зреферований на основі «Історії давньої російської літератури» Миколи Гудзія [4].

За весь повоєнний період жоден історик української літератури в СРСР не захистив дисертації з книжності X–XV ст. Жоден! Праці Юрія Пелешенка про пізнє Середньовіччя [5] з'явилися вже в часи «перестройки» й стосувалися масиву книжності, що традиційно пов'язувалася з «другим південнослов'янським впливом» і не мала виразних етнічних характеристик. Навіть коли траплялися періоди відносної лібералізації, в царині студій над минулим вітчизняного письменства вона зазвичай не сягала глибше XVI ст. Драглисті терени попередніх епох загрожували висновками про природну інтегрованість киево-чернігівського й галицько-волинського Середньовіччя до власне українського культурного життя, а разом із ним – до європейського цивілізаційного простору. Через це українцям вхід на ці терени закривали і ВАК, і вчені ради, і природний інстинкт самозбереження. Інколи вдавалося звернутися до «Слова о полку Ігоревім», захист автентичности котрого після кампаній з боротьби з «безродними космополітами» вважався справою чести для партійно заангажованої науки. Але й тут на українця чигали небезпеки, які виявилися, скажімо, в драматичній історії книги Леоніда Махновця «Про автора Слова о полку Ігоревім» [6]. Добре пам'ятаю, чим це закінчувалося на практиці: в середині 70-х рр. у Харківському університеті філологи-україністи слухали історію літератури Київської Русі в курсі російської літератури.

Не забуваймо: це відбувалося в час, коли на Заході в працях Умберто Еко, Жака Ле Гоффа, Дмитра Чижевського, Ігоря Шевченка творилися принципово нові підходи до європейської середньовічної цивілізації, остаточно долаючи зверхньо-іронічне протиставлення «темних віків» Середньовіччя новому часові, нав'язане Просвітительством. Ми ж і надалі перебували в полоні антиномії *давньої* та *нової* літератур, де багатобарвний масив так званої *давньої* літератури поставав сірим схоластичним одноманіттям, збагачуваним лише брутальними образами опонентів у міжконфесійних суперечках.

Було б перебільшенням цілком заперечувати позитивні зміни в історико-літературних дослідженнях після 1991 р. З'явилися українські медієвісти вищої кваліфікації; вже кілька аспірантів доктора Олександра Александрова з Одеси захистили дисертації; опубліковані наукові видання «Іпатіївського літопису», «Киево-

Печерського патерика»; Назар Федорак захистив 2000 р. і видав 2005 р. працю про поетику Галицько-Волинського літопису [7]. Однак для 15 років незалежності ці наслідки надміру скромні. Найголовніше навіть не те, що бракує фундаментальних наукових праць з літератури українського Середньовіччя та видань оригінальних текстів і їхніх перекладів. Масова свідомість, формована школою, популярною літературою та мас-медіа, не сприйняла княжі часи як складник власної ідентичності. Зберігається відчужене ставлення до цієї епохи, опосередковане сприйняття її крізь призму російських імперських інтерпретацій. Зберігається розмивання межі трьох епох – Середньовіччя, Ренесансу й Бароко, штучно увібганих в образ «*давньої української літератури*».

Сучасний курс літератури Середньовіччя обіймає на філологічному факультеті університету 10 (десять!) академічних годин – по лекції на сторіччя, – не маючи жодного семінару й не закінчуючись ані екзаменом, ані заліком. У школі ж цей період практично не вивчається. У кращих учителів учні сяк-так здобувають уявлення про «Слово о полку Ігоревім», пам'ятку контроверсійну й не вельми характерну для нашого Середньовіччя, а водночас проходять щеплення історичними міфами в душі «Велесової книги», що аж ніяк не сприяє творенню здорового відчуття своєї ідентичності.

Сирітство, рання втрата батьків, пережиті в дитинстві поневіряння й насильства лишають на ідентичності людини болючі сліди. Позбавлення народу його дитячих спогадів, його родинних почуттів, історичної пам'яті – дуже ефективний засіб руйнування національної ідентичності. Може, наші поневолювачі й не були великими психологами, але цим засобом вони володіли добре. Нація, не об'єднана спільною пам'яттю, занурена в нездоланні сумніви щодо свого походження, не може бути успішним будівником модерної культури, соціальних і державних структур, конкурентоспроможної економіки. Її героями ставатимуть ті, хто зумів якнайдорожче продати свою совість і честь. Вона постане перед світом нацією безправних заробітчан, повій і політичних шахраїв.

Повернення в сучасну національну свідомість українців епохи Середньовіччя як визначальної реальності творення нашого етносу не є, звісно, ані панацеєю від браку почуття ідентичності, ані універсальними ліками для різного роду суспільних патологій. Однак воно, принаймні, мало б витіснити в маргінальні групи міфологеми, що штучно впроваджують в українську історію

етрусків, гунів чи шумерів або не менш штучно виводять московський авторитаризм із київської державної традиції. Не менш важливим є встановлення об'єктивного місця київського Середньовіччя в контексті візантійської поліетнічної цивілізації Східного Середземномор'я, де попри домінування елліністичних традицій були широко представлені негрецькі культури, що й визначатиме наше бачення своєї перспективи в Європейському Союзі без комплексу прибуд, які підсвідомо відчують свою непотрібність у добрій родині.

Навіть у цій висококваліфікованій аудиторії я краще утримаюся від запитань: а хто взагалі читав «Повість временних літ»? Києво-Печерський патерик? «Слово про Закон і Благодать»? «Хождєніє» Данила Ігумена? Боюся, що не всі присутні. Тут є і наша з вами особиста провина, але є й об'єктивні причини. Деякі лежать на поверхні: брак доступних видань, складність стилю, незвичність реалій. Та – дивна річ! – одну з цих причин ми сором'язливо не згадуємо й завжди недооцінюємо: мовний бар'єр. Його практично не існувало для старшого покоління українців ще до останньої світової війни. Однак нині людина, яка розуміє церковнослов'янську мову й суржик, що його ми називаємо давньою руською книжною мовою, є великою рідкістю. Від студента-першокурсника, який, беручись до середньовічних текстів, ще не починав вивчати навіть оглядового курсу старослов'янської мови, було б аморально вимагати вміння самостійно прочитати, зрозуміти й проаналізувати текст. Після складання ж курсу повернення до цих текстів буде унікальним випадком. І коли навіть згодом вихованець університету читатиме уривок із цього тексту вголос, його артикуляція невільно русифікуватиме цей текст.

Сьогодні, за винятком окремих традиціоналістичних громад і монастирів Отців Студитів, церковнослов'янська мова українського ізводу витіснена з церковного вжитку. Це процес абсолютно прогресивний у церковному, душпастирському вимірі. Та погляньмо на нього з культуротворчих, філологічних позицій. Зникає ціле середовище, яке плекало збереження церковнослов'янської мовної традиції. Церква Московського патріархату мало чим може тут зарадити, бо використовує помітно осучаснений російський ізвод церковнослов'янської мови, який дещо допомагає в читанні старих українських (чи румунських, білоруських, болгарських) текстів, але трансформує їх відповідно до іншої мовної традиції, узалежнює наше сприйняття від російсь-

кого посередництва. До того ж, без масових парафіяльних шкіл засвоєння церковнослов'янської мови на слух буде вельми неповним і одностороннім.

Отже, мовна проблема, зовні не пов'язана з сучасною комунікативною ситуацією в Україні, видається однією з фундаментальних, стратегічних проблем, без розв'язання якої ми втратимо безпосередній зв'язок із великим масивом текстів, ширше – з цілою епохою нашої мовної культури. Окремі курси церковнослов'янської мови в університетах, а може, й ліцеях та гімназіях, власні методики та підручники з церковнослов'янської мови для богословських шкіл, церковнослов'янсько-українські словники, спеціалізація з церковнослов'янської мови стають нині важливим знаряддям збереження тягlosti нашої культурної традиції, а відтак і національної тотожності.

Ще одна фундаментальна проблема – конфесійний складник середньовічної української культури. Секуляризація суспільної свідомості, а тим більше войовничий атеїзм советської доби, безперечно, шкодять адекватному сприйняттю символічної мови релігійного тексту. Однак істотною небезпекою є й анахронічне сприйняття Середніх віків у пасторально-буколичних тонах або наполегливе виведення проблематики творів у суспільнополітичний вимір. Досвід святості й гріха, прощення й жорстокої помсти, добротності й визиску не менш химерно перепліталися в тій цивілізації, ніж нині, хіба що більш активно оперуючи релігійною риторикою. Позаісторичний, замиловано-наївний стиль сучасних популярних публікацій про українську старовину, трактування нашого Середньовіччя як епохи праведників швидше шкодить формуванню в суспільній свідомості цілісного образу духовного життя нації в динаміці її змін.

Буває, що молода людина, знайшовши десь у шафі довірливий лист своєї прабабусі подрузі, приголомшено відкриває, що внутрішній світ давно померлої, ніколи не баченої родички дивно близький до її власного. І хоч це нічим не допомагає в розв'язанні особистих проблем нашої сучасниці, вона звільняється від почуття самотності й нерозуміння, відкриває в минулому близьку й рідну душу, несподівано повертає собі оптимізм.

Переживаючи непрості колізії сьогодні, ми потребуємо відчуття історичного контексту. Наше Середньовіччя як єдиний в історії період відносно успішного державного життя України та її високого міжнародного авторитету, як час становлення під

омофором Константинополя нашої Помісної Церкви, Київської митрополії, як епоха формування писемної культури та її визначальних тенденцій має для нас усіх великий і не реалізований ще потенціал. Хворобливій втечі в історичні міфи варто протиставити активне й стратегічно мотивоване впровадження в національну свідомість знання про власне Середньовіччя, ґрунтоване на автентичних пам'ятках, на реальних історичних фактах. І в цій перспективі нам буде до снаги по-новому пережити ту складну, драматичну ситуацію, яка провокує нині загальну зневіру. Нація з міцною свідомістю своєї ідентичности, твердо закорінена на рідній землі, зі здоровим почуттям християнської гідности зможе знайти вихід із того, що слабкодухові здалося б глухим кутом.

Примітки

1. Возникновение русской науки о литературе. – М.: Наука, 1975. – С. 314.
2. Див. зокрема: *Корпанюк Н. П.* М. А. Максимович – исследователь древней украинской литературы: Автореф. дис. ... канд. филолог. наук. – К., 1988. – 18 с.; *Його ж.* Дзвін предківської слави: «Слово про Ігорів похід» в опрацюванні Михайла Максимовича. – К., 2003. – 159 с.; *Його ж.* Слово і дух України княжої та України козацької: Михайло Максимович – дослідник давньоукраїнської літератури. – Черкаси: Брама, 2004. – 280 с.
3. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. 1926–2001: Сторінки історії. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 61–64.
4. Історія української літератури: В 2 т. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – Т. 1. – С. 25–54.
5. *Пелешенко Ю. В.* Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV – початку XVI ст. – К.: Наук. думка, 1990. – 143 с. та наступні публікації.
6. *Махновець Леонід.* Про автора «Слова о полку Ігоревім». – К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1989. – 264 с.
7. *Федорак Назар.* Поетика Галицько-Волинського літопису. – Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2005. – 262 с.